

İaşe Temelli Ekonomik Model: Osmanlı Örneği*

An Economic Model Based On Provisionism: Ottoman Case

Mehmet BATMAN^a

Sema YILMAZ GENÇ^b

Öz

Osmanlı iktisadi modelinin özünde reayanın ve İstanbul'un iaşesi ön planda tutulmaktadır. İktisadi yapının başarısı bolluk ile ölçülmektedir. Ticari malların nüfusun yoğun olduğu bölgelere ulaştırılması sorunu Osmanlı'dan önceki imparatorluklarda da öncelenmiş bir konudur. Osmanlı imparatorluğunun ekonomik modelinde Mısır'dan İstanbul'a gelen tahılın önemszenmesi durumu aynı şekilde Mısır-Roma hattında Roma imparatorluğunda da karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı'dan önce İslam uygarlığında ve Bizans'ta da karşımıza çıkan asker tedarikine dönük toprak yönetimindeki idari yapılanma, tarımsal üretimi önceleyen merkezi idareye bağlı mikro ölçekli bir iktisadi yapıdır. Osmanlı imparatorluğunun taşra yapılanması Tımar sistemi olarak literatürde yer almaktadır. Tımar sistemi merkezi idare tarafından denetlenen ve yerel otoritelere devredilmiş bulunan büyüklüğüne göre çeşitli isim ve yönetim tarzı ile geleneklere sahip idari ve iktisadi bir yapıdır. Sistemin temelinde denetlenebilir olma ve hesaplanabilir olma ilkeleri bulunmaktadır. Sistem merkezi idarenin yıllık olarak toplayabileceği vergi, sahip olduğu asker ve reayanın durumu hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamaktadır. Günümüzde merkezi planlamanın ve öngörülebilirliğin iktisadi sistemdeki önemi yerini korumaktadır. Makalenin amacı Osmanlı klasik döneminde iktisadi yapının gerek reayanın huzuru gerekse devletin gücü bakımından üstünlüklerini, imparatorluğun piyasa dinamiklerinin dönemin ekonomi politığıne etki kabiliyetini izah etmektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İktisat, Reaya, Merkez, Planlama, İaşe

JELS sınıflandırması: N13, N15, N43, N45, N93, N95, Z10, Z13

Abstract

The provisionism of citizens, who live in the empire border, is placed on the top of Ottoman economic model. The success of its economic structure is tested by wealth. The problem of transporting commercial goods to densely populated regions was an primary issue in the early empires too before the Ottoman Empire. The subject of the grain coming from Egypt to Istanbul, which had considered by the Ottoman Empire, is also considered in the Roman Empire on the Egypt-Rome line. The administrative structuring in land management towards the ready military system, which seen in also Islamic states and in Byzantium before the Ottoman Empire, is a micro-scale economic structure connected to the central administration that prioritizes agricultural production. The provincial structuring of the Ottoman Empire takes place in the literature as the Ottoman Tımar System (manorialism). Tımar is a system controlled by the central government and delegated to local authorities. It is an administrative and economic structure with various names and management styles and traditions depending on its size. The purpose of the Tımar system was based on controllable army and calculable power during the needed times. Central administration had information with Tımar system about the taxes it can

* "Merkantilist Dönemde Osmanlı İktisadi Modeli: İaşe Temelli Merkezi Planlama" adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

^a Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi, e-posta: mehmetbatman94@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6453-0498

^b Kocaeli Üniversitesi, Ali Rıza Veziroğlu Meslek Yüksekokulu, Pazarlama Programı Anabilim Dalı, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, e-posta: semayilmazgenç@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3138-1622

collect for each year and the status of army and citizens. Central planning and predictability are still important in the economic system in present. The aim of the article is to explain the superiority of the economic structure during Ottoman classical period in terms of not only peace of the citizen and the power of the state but merely the ability of empire's economic environment to influence the political economy of the period.

Keywords: *Ottoman, Economy, Raia, Centre, Planning, Provisionalism*

JEL Classification: *N13, N15, N43, N45, N93, N95, Z10, Z13*

1. Osmanlı İktisadi Modelinde “Reaya”

Osmanlı iktisadi modelinde reaya yalnızca ordunun ihtiyaçlarını karşılamak ve devlet aygıtını finanse etmek ile sorumlu olan bir toplum sınıfı olarak görülmemiştir. Osmanlı yönetimi reayayı önemsemiş ve reayanın işesini temel politika olarak görmüştür. Bununla beraber üretim imkanlarının tam istihdamda kullanılması amacı üretimden maksimum faydayı almaya dönüktür. Merkezi yapı, kırsal nüfusu mikro işletmeler yoluyla (tımara vb.) kontrol ederek merkezi idare için denetleme ve planlama konusunda kolaylık sağlaması da sistemin diğer bir pozitif çıktısıdır. Bu sistemle planlanan ve hesaplanan üretim miktarı ticarete konu olacak mal fazlasının ya da eksikliğinin merkezi idare tarafından öngörülebilmesini sağlamaktaydı.

Osmanlı iktisadi yapısında reayanın temel gıdaya ulaşması olarak değerlendirilen ve halkın refahını ve huzurunu önceleyen provizyonizm, üretim faaliyetlerindeki toprak faktörünün ele alındığı boş toprağı bırakmayarak elde edilen yüksek arz kapasitesi ile ürün fiyatlarının düşük tutulması hedefinin ana itici sebebi olarak değerlendirilebilir (Genç, 2014, s. 56). Toprak ve ticari faaliyet anlamında Osmanlı imparatorluğu tradisyonalist bir yapıya sahiptir (Genç, 2014: s. 44). Gelenekçilik geçmişte uygulamaları aynı ile tatbik olarak alınmalı ve daha çok geçmiş medeniyetlerin uygulamalarının ardıllar tarafından tek potada eritilmesi olarak düşünülmelidir. Osmanlı klasik döneminde, para ve madenler fetih hareketleri ile vergilendirilen yabancı ülkelerden ve dış ticaret yoluyla elde edilmiş olsa da devletin ana gelir kaynağının toplanan vergilerdir (Pamuk, 2015, s. 114).

Osmanlı ekonomik modelinde göze çarpan ana unsur kıtlıktan kaçınmadır. Olası kıtlıklar, Osmanlı hükümdarları tarafından bir yönetim zafiyeti olarak değerlendirilmekteydi. Padişah fermanların da eyaletler arası ürün mübadelesinin veyahut ürün dağıtımının kıtlık önleyici tedbirler olarak planlandığı görülebilir. Verilen fermanlarda “reaya”ya mevcut narh üzerinden dağıtımının titizlikle yapılması reayanın ihtiyaçları karşılanmadan evvel zinhar dış satımın yapılmaması özellikle göze çarpan talimatlardı (İnalçık, 2000: s. 84).

Osmanlı iktisadi modelinde dış ticaret anlayışı piyasada var olan ihtiyacın satılması ve piyasanın ihtiyaç duyduğu her türlü malın tedariki olarak şekillenmektedir. İktisadi ilişkiler kurulan ülkelere, ülke içinde bazı yerel işletme veya maden tekellerinin verilmesi ya da işletme imtiyazı tanınması gibi işlemlerin iktisadi olmaktan çok politik olduğu görülmektedir. İktisadi imtiyazlar sağlanan devletlerin gerek dış politika aracı gerekse ticari yolla vassal haline getirilmesi düşünce altyapısını oluştursa da verilen imtiyazın büyük Osmanlı'nın bir himmeti olarak görülmesi ve o ülkelerin sadakatinin satın alınması olarak değerlendirilebilir (İnalçık, 2008, s. 125).

2. İşe Temelli Merkezi Planlama

Osmanlı iktisadının kendine has kuruluş avantajları bulunmaktadır. Step kültürünü benimsemiş olan Oğuz boyları, genel anlamda hayvancılık ile uğraşarak hayvansal ürünlerin yan mamulleri olan yün, kilim, keçe gibi konularda öne çıkmaktaydılar (Merçil, 2000, s. 44). Osmanlı ise onuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da yerleşik olan Selçuklu uygarlığıyla Anadolu'nun kadim uygarlığı Bizans'ı birleştiren bir harmoniyi devraldı (Aktan, 1988, s. 69-78). Bu noktada uygarlıkların çıkışından itibaren önceki uygarlıklar ile etkileşimde olduğunu ve bu etkileşimden dolayı uygarlıklar arasında benzerliklerin bulunduğunu öne süren Toynbee'nin uygarlık tezi dikkate alınarak Osmanlı iktisat yapısıyla ilgili fikir sahibi olunabilecektir. (Toynbee, 1978, s. 73).

Toynbee düşünce yapısında, Bizans uygarlığı için ne kuzeyden gelen Kuman ve Kıpçak gibi kavimler ne de Latinler ve Abbasi Halifeliği ile Selçuklu devleti meydan okuyucu olarak alınmamıştır. Bizans Medeniyetine karşı meydan okuyucunun Osmanlı devleti olmasının nedeni yalın bir gücü değil fikir, yaşayış ve iktisadi hayat olarak da Bizans'ın düzenini ortadan kaldırmış olmasıdır. Osmanlı'nın bir meydan okuyucu olarak Bizans imparatorluğunun karşısına çıkması bu nedenle tarihi bir husustur. Bu noktadan itibaren, meydan okuyucu, Bizans medeniyetini kendi toplum düzeninde harmanlayarak geçmişte aynı coğrafyada yaşamış tüm medeniyetlerin bir harmonisi halini almıştır. Toynbee “*Tarih Bilinci*” kitabında medeniyetlerin birbirleriyle olan ilişkisini izah ederken kullanmış olduğu *Ying-Yang*

felsefesinin incelenmesi Anadolu'da ki Osmanlı medeniyetinin nasıl oluştuğu konusunda fikirler vermektedir. (Toynbee, 1978, s. 96).

Bizans medeniyetinin statik bir dinginlik içinde olduğu ele alınırsa, burada ortaya çıkacak husus, dinamik olan gücün Osmanlı olduğudur. Bu noktada iktisadi sistemin anlaşılabilmesi adına, Osmanlı medeniyetini ve Bizans medeniyetini iki ayrı faktör olarak değerlendirmek yerine, tek mirasın devamı olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu modelde iki medeniyetin etkileşiminin ilk evresi Selçuklu devridir. Selçuklu devrini üçüncü bir medeniyet olarak düşünmek üç aktörlü sistemin oluşmasına sebep olur ve Selçuklu ekonomik düzeninin Osmanlı'dan ayrı düşünülmemesinin gereği ortaya çıkar. Selçuklu, Osmanlı'nın meydan okuduğu değil aksine mirası devralarak devam ettiği bir medeniyettir. Selçuklu devleti ile Osmanlı medeniyetinin gelişimi aynı taban çevresinde izah edilmelidir. Köklerini Orta Asya Türk medeniyeti ile İslam medeniyetinden alan Selçuklu, Anadolu'da yörenin daha önceki yerleşikleriyle iletişime geçerek Osmanlı'ya aynı medeniyetin devamı olacak şekilde mirasını devretmiştir. Bu noktada, tımar işleyişinin tümü ile Osmanlı tarafından geliştirildiğini söylemek hata olur. Tarihsel izlerine Selçuklular'ın ikta sisteminde ve Bizans'ın pronoiasında görmek mümkündür (Pamuk, 2015, s.41). O halde Selçuklu devletinin yönetim ve iktisadi izlerini Osmanlı'nın yönetim ve iktisadi işleyişinde görmek mümkündür denilebilir. Bizans kültürü, köklerini hem Antik Yunan ve Roma medeniyetlerinden hem de Hristiyan kültüründen almasına istinaden Bizans için durum farklıdır. Dolayısıyla Osmanlı'nın Bizans modelinden birtakım edinimleri olsa da aynı coğrafyada farklı bir medeniyeti inşa etmiştir.

Osmanlı'nın iktisadi ve yönetim yapısında, Türk-İslam-Bizans-Helen medeniyetlerinin sentezlenmiş bir düzeni oluşturmuştur. Bir diğer nokta ise Osmanlı'nın kuruluş aşamasında hem İslam kimliğinden dolayı Dar-ül Harb saydığı alana doğru genişlemesi hem de Dar-ül İslam saydığı bölgeyi koruması hususudur (Pedani, 2017, s. 12). Tımar sisteminin kullanımının tercih edilmesi bu noktada izahı gereken bir husustur. Osmanlı'nın, kuruluşunda var olan bu gereklilikler nedeniyle öncülü olan uygarlıkların kurmuş olduğu iktisadi sistem içerisinde pratik bir çözüm olarak Tımar sistemini kullanmayı tercih etmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun erken dönemlerinden itibaren uygulanan tımar sisteminin genel işleyiş yapısı, merkezi devlet tarafından uygun bulunan sipahilere, ihtiyaç duyulduğunda kullanılmak üzere belli bir askeri birliği daima hazır etmek şartı ile verilen mülk imtiyazları ve ayrıcalıklar şeklindedir. Tımarın içinde üretimin ana faktörü olan reaya tımar sahibine idari yönden bağlıdır. Belirli bir hizmet karşılığında tahsis edilen bu araziler gelir hesabına göre has, zeamet ve tımar olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Köprülü, 1986, s. 115).

Tımar sistemi, belli bir mobilize askeri gücün, nakdi bedel ödemeksizin beslenebileceği bir sistemdir. Ücreti ödenen ve çalıştığı arazi üzerinde sürekli olarak fiziki yeterliliğini diri tutan bu askeri sınıf aynı zamanda iktisadi sistemin temel faktörüdür. Belli bir tımar üzerindeki tımar sahibinin tımarının büyüklüğüne göre değişen sayıda asker temin etmesi sistemin ön şartıydı. Sefer zamanında tüm donanımıyla birlikte merkez ordusuna dâhil olması hesaplanabilir ve mobilize bir askeri güç demektir. Ayrıca her tımarın belli bir vergi geliri olduğu için vergi toplama meselesindeki kolaylığı da yadsınamaz bir avantajdı. Mülkün sahibinin padişah olması, padişah mülkünün merkezi idare tarafından ilgili tımar sahiplerine verildiği düşüncesi yapının tüm katmanlarında ön kabul görmekteydi. Bu durum, tımar sahiplerinin, tımarını elde etmediğine aksine yönetim tarafından kendisine bahşedilmiş olduğuna ve merkezi idarenin istediği zaman bu tımarı geri alma hakkının mevcut olduğunu anlamına gelmekteydi (Genç, 2014: s. 51).

Ticari faaliyetler, tescil, mülkiyet ve tasarruf haklarını ve bu yolla araziden ne şekilde ve ne oranda vergi alınacağı kayıt altına alınmaktaydı. Bu yönüyle bir "tapu" kaydı olma özelliği taşıyan tapu-tahrir defterleri (*Defter-i Hakani*) tutulmaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, 1995, s. 4). Merkezi yönetim, taşra teşkilatları aracılığıyla vilayetlere kadar iktisadi işleyişi denetleyici konumdaydı. Tapu tahrir defterlerinde tapu sayımları yapılmakta olup iki safhalı bir yöntem belirlenmişti. İlk safhada faal nüfus, mali imkânlar ve devlete bundan düşen pay bu yolla

belirleniyordu. İkinci safha ise padişaha düşen pay ile tımara düşen pay bölüştürülüyordu. Bu kısımlara mufassal (ayrıntılı defter) ve icmal (özet) adı verilir (Tabakoğlu 2016, s.163). Bu sebeple üretim (satılabilir meta) devlet tarafından tamamen hesaplanabilir ve denetlenebilir olmaktadır. Örneğin liberal piyasa “Laissez-faire” anlayışıyla serbest ticari ilişkilerin kendi kendine dengede olacağı kabulüyle herhangi üst yapının gerekmediği düşüncesine sahiptir. Bu noktada “denge” arz ve talep tarafından belirlenen fiyata atıf yapar (Gide ve Rist, 1949, s. 31-33).

Piyasa işleyişinin izahı noktasında toplumsal gelenek, örf ve adetleri yasal çerçeveden ayrı düşünmemek gereklidir. Klasik iktisat açısından, karar ve tercihlerinde ahlaki temeli öncelenecek *Homo-Economicus* çıkar ve fayda temelli eylemde bulunacaktır. Gilpin piyasayı *Piyasa, devletin yokluğunda fiyat mekanizması ve piyasa güçleri ile ekonomik faaliyetlerin sonuçlarını belirleyecektir; bu iktisatçının saf dünyası anlamına geliyordu.*” şeklinde tanımlamaktadır (Gilpin, 2015, s. 21). Gilpin’e göre piyasa, hali hazırda kendini yönlendirebilen ekonomik bir yapıdır ve devletin piyasa ile buluşacağı noktada ekonomi politik oluşacaktır.

Osmanlı’da var olan denge ve işleyiş merkezi otorite tarafından korunmaya yönelik olarak değerlendirilmekteydi. İhracata getirilen kısıtlamaların sebebi bu var olan dengenin en temel yapı birimi reyanın iaşesiyle ilgiliydi. Üretilen malın ilk önce hane halkı tarafından kullanılıyor olması artar ise *kazadaki* pazarlarda değerlendirilmesi hala ortada iktisadi ürün söz konusuysa bu ürünün İstanbul’a gönderilmesi, İstanbul’da ki ihtiyacın karşılanması durumunda arta kalan ürünün diğer şehirlere nakledilmesi söz konusuydu. Eğer ortada hala ticari ürün söz konusuysa bu ürünler o noktada ihraç edilirdi. Bunun iktisadi açıklaması imparatorluk sınırları içerisinde marjinal faydası kalmayan bir ürünün yani çöpe atılabilecek metanın ihraç edilebilmesi şeklinde gerçekleşiyordu.

Osmanlı’nın iktisadi düzeninde politika yapımı noktasında farklı süreçlerden bahsedilebilir. Piyasa belli dinamikleriyle serbest bırakıldığı noktada, üretim ve piyasayı düzenleme görevini elinde bulunduran devlet, bir piyasa oyuncusu olarak politikayı “Keynesyen ekonomi modeli” ile oluşturmaktadır. Osmanlı’da bu durum daha karmaşık bir düzlemde seyretmektedir. Bir tarafta piyasa mekanizmasını tüm üretim faktörleri ile denetim altında tutarken diğer yandan belirli ahidnâmeler ile ticari serbestlik elde etmiş, çoğunlukla yabancı tüccarlardan oluşan liberal bir ticaret de bulunmaktadır.

Piyasa aktörlerinin devlet olmaksızın yalnızca girişimci ve hane halkından oluştuğu liberal iktisadi model serbest piyasa olarak tanımlanabilir. Bunun aksine, Osmanlı modelinde üretimin denetim ve hesaplanabilirlik hususları göz önüne alınarak kontrol altında tutulduğu ve ihtiyaçların merkezi yönetim tarafından planlandığı merkezîyetçi ve milliyetçi yapı söz konusudur. Denetleyici ve düzenleyici özelliklere sahip merkezi yönetim anlayışında reyanın millet sistemiyle yönetiliyor olması bu durumun nedenidir (Eryılmaz, 1992, s. 12). Millet sisteminin ölçüsü dindir. Her vatandaş mensubu olduğunu dini kurallara ve vergilendirme sistemine göre yaşamaktadır. Vergilendirme sisteminin yanı sıra denetimler de iktisadi faaliyet ve girişimlerde bulunan aktörün Müslüman ile Gayrimüslim olmasına göre şekilleniyor ve farklı üst yapılar nezdinde değerlendiriliyordu¹. Bu noktada Osmanlı’nın öncülü medeniyetlerin alt yapısından miras olan “çarşı esnafı” olarak tabir edilen lonca teşkilatları bulunmakta ve Müslüman ve gayrimüslim tebaanın ortak olarak faaliyet gösterebildiği ortak pazar bulunmaktaydı. Birçok mesleki grup bu ortak pazarlarda faaliyet göstermekte ve ticari ilişkide bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra ürünleri üzerinde yasal sınırlar içinde tam bir mülkiyet sahibi olunmaktaydı. Piyasa rekabeti, fiyatlandırma serbestisi ve/veya piyasanın üretim ihtiyacı gibi konu ve durumlar ahilik gelenekleriyle denetlenmekteydi. Ahilik teşkilatı pazarın ve piyasanın var olan ihtiyaç ve taleplerini kadı aracılığıyla merkezi güce iletebilmekte, kadı ise bu noktada denetleyici bir rol üstlenmekteydi. (Pamuk, 2015, s.59).

¹ Gayrimüslim tebaanın devlet yetkilileri tarafından taciz edilmesinin men edildiğine dair kadı kararı; Defter kodu: bab011 | cilt: 53, sayfa: 354 | Hüküm no: 425 | Orjinal metin no: [80a-2]. ,Defter adı: Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671)

İktisadi yapının ve piyasa işleyişinin oluşturduğu düzen ve denge öncül-ardıl ilişkisi tabanında ortak izlere sahiptir. Meydan okuyan medeniyet bir üst yapı olarak meydan okunan statik durumdaki medeniyeti hem kuşatmış hem de kendi içerisinde bir “Ying-Yang” durumu oluşturmayı başarmıştır. Bu başarılı iktisadi model klasik dönemdeki güçlü ordu-güçlü devlet-güçlü hazine üçgeninin ana temelini oluşturmaktadır.

3.Toprak Yönetimi ve Sosyal Politikalar

Osmanlı devletinin iktisadi ve idari yapısı “İnsan” merkezlidir. Toprak üzerindeki en küçük örgütlenme köylü hanesinden başlamaktaydı. Günümüz tabiriyle geniş aileyi kapsayan köylü hanesi toprak üzerindeki mikro yapıyı ifade etmekteydi. Vergilendirme ise köylünün sahip olduğu öküz sayısı dikkate alınarak çift resmi adı altında toplanıyordu. Hesaplanan vergi köylünün sahip olduğu bir çift öküzün kapasitesi dikkate alınarak ve ekilecek toprağın büyüklüğüne göre değişebilmekteydi. Öküzünü elde olmayan sebepler ile kaybeden ya da yitiren (doğal afet, salgın vs.) köylülerden vergi alınmazdı sebebi ise toprağını işleyemediği için zaten zor durumda olduğu düşüncesidir (İnalçık, 2009, s. 246). Bu dönemde Osmanlı mülkü, hububat tarımı için ayrılmış ve köylüye tahsis edilmiş devlete-hazineye ait, hükümet malı anlamına gelen mîrî arazilerden oluşmaktaydı. Devletin politika önceliği her yönüyle mîrî arazilerin devletin ihtiyacı olan üretimi yapması, üretimde elde olmayan sebepler (kıtık, sel vb.) dışında belli bir plan çerçevesinde üretim faktörlerinin toprağa bağlı üretimini devam ettiren dinamik bir yapıda tutulmasıdır.

Coğrafi ve dini alt yapı bakımından Osmanlı'nın ticaret anlayışında belirli ölçüler bulunmaktadır. Aşırı kâr ayıplanmakta ve hatta zaman zaman cezalandırılmaktadır. Örneğin Osmanlı'da pazarlarda fiyatlar narh sistemi ile merkezi devlet tarafından denetlenir ve fiyatların çok fazla artması öncelikle reyanın refahını etkileyeceği için hoş karşılanmazdı. Ayrıca bu sistemde bir esnafın veya tüccarın diğerlerine kıyasla yüksek kâr etmesi de engellenmiş olmaktadır. Bunun amacı iktisadi sistemde var olan aktörler arasındaki kârın fazla olmaması amacıdır. Bir iktisadi aktörün fazla gelir etmesi o anda merkezi otoritenin gözünden kaçabilse dahi daha sonrasında da elde ettiği geliri farklı yerde harcarken devlet tarafından anlaşılacaktı. Çünkü yapılabilecek tüm girişim ve iktisadi faaliyetler her yönüyle merkezi devlet tarafından denetlenmekteydi. Bu anlayış eşitlikçi ve ölçülü Osmanlı modeli temelinde yatmaktadır.

Osmanlı medeniyetinin bir akış içerisinde Asya Türk uygarlığı-İslam uygarlığı-Bizans uygarlığı ve Helen uygarlığının ardılı olduğuna değinildi. Bu nedenle Osmanlı'nın inşa ettiği sistemlerde daha önce yaşanmış olayları ardılı olduğu medeniyetlerin hafızasına başvurarak alınmış önlemlere devam ettirdiği ve/veya yeni önlemler gerçekleştirdiği düşünülmektedir (Roux, 2007, s. 332). Bu husus nezdinde Osmanlı, geçmiş uygarlıkların deneyim ve tecrübelerini dikkate almış, amaca yönelik “üretim” odaklı bir toprak sistemi inşa etmeye çalışmıştır. Toprak yönetiminin temelinde reaya vardır. Raiyetin hakları Osmanlı hukuk sistemi tarafından garanti altına alınmaktaydı. Osmanlı hukuksal anlamda tarımsal üreticileri reaya sınıfına dahil ediyordu ve kanunlarda reyanın yeri “*raiyyet oğlu raiyyettir*” biçimde yer alıyordu (Pamuk, 2015: s. 40). Reyanın yaşayacağı ve çalışacağı şartlar açık fermanlar ile belirtilmekteydi. Dirlik sahibiyle raiye arasındaki ilişki kesin hükümlerle açıklanmaktaydı ve bu bakımdan raiye devlet katında temel aktör olarak hiyerarşinin en altında olsa da hakları ve hukuku önemsenen bir toplum katmanıydı (Öz, 2007, s. 490-493). Ahmet Rasim “Osmanlı Tarihi” adlı eserinde Osman Bey'den itibaren reyanın tımar sahipleri üzerinden kaydedilme geleneğinin bulunduğunu ve tımar sahibine olan yükümlülüklerinden hariç olmak üzere *Baç* ve *Bazar rüsumu* alındığını aktarılmaktadır (Rasim, 2000, s.19).

Reyadan ayrıca bir pazar vergisinin alındığı bilgisi reyanın tımar sahibinin tam hükmü altında olmadığını, ticari serbestlik ve pazar ticareti yapabildiği, reyanın kendine ait ürünlerde yetiştirebilecek alanının olduğunu göstermektedir. Bu noktada reaya üzerinde tımar sahiplerinin tam bir söz hakkına sahip olmadığı söylenebilir. Tımar sahibinin toprağında bulunan reaya karşı idari sorumluluğunun bulunduğu ve reyanın yaşam hakkı ve kamuya ait olmayan özgürlükleri üzerinde söz hakkı olmadığı görülmektedir. Reaya “eziyet etmek” kesinlikle yasaklanmış bir husus olup

reayanın mutluluğuna verilen önem Fatih Sultan Mehmet Han tarafından aşağıdaki şekilde prensip edinildiği İnalçık tarafından aktarılmaktadır.

“Hüner bir şehri bünyâd etmektir;

Reaya kalbin âbâd etmektir.” (İnalçık, 2008, s. 92).

Reayanın ne tür işlerde çalıştırılabileceği hususunun da net olarak çerçevesi çizilmiştir. Reaya kavramı asıl itibariyle “korunup gözetilmesi gereken topluluk” manasında kullanılır. İslam ansiklopedisine göre reaya aynı zamanda gözetim mesuliyetinde bulunan topluluk manasına da gelmektedir. Bu noktada, gözetim mesuliyetinde bulunan topluluk yani reayanın refahı merkezi yönetim tarafından öncelenmiştir. Reayayı toprağa bağlamak ve tarımsal üretimin devamlılığını sağlamak merkezi devletin önceliği idi. Tımarlarını canlandırmaya gayret eden sipahiler bu noktada rekabete giriyor, reaya hanelerini kendi dirliklerine çekmek için çaba gösteriyorlardı. Bu nedenle reaya toprağa bağlı olmakla beraber eğer toprakla ilgilenmek istemiyorsa “çift bozan vergisi” ödeyerek hayatını farklı şekilde devam ettirebilmektedir. Çift bozan/bozma vergisi merkezi yönetim tarafından reaya hanelerinin toprağı bırakıp kente gitmesini engellemek amacıyla çıkarılmış bir vergidir. Bu vergiyi ödeyen reaya diğer sorumluluklarından muaf olarak tımarını terk edebilmekteydi. Konuya dair örnek mahiyetinde oturduğu köyü değiştiren reayanın çift bozan vergisinden hariç tekrardan haraç, ispence ve cizyeye tabii tutulması İstanbul Eyüp mahkemesi tarafından 1619 yılında verilmiş bir hükmün ışığında anlaşılmaktadır.² Bu vergiyi ödemediği takdirde tımarına geri gönderirdi. İstisnai olsa da bu vergiyi ödeyen reayanın topraklarından ayrılması imkânsız değildi (Pamuk, 2015, s.43). Reayanın toprağı hububat tarımı yapmakla görevli olduğu kısım hariç elinden nedensiz ve zorla alınmıyor, kendi geçimini sağlayacağı bağ bahçeleri miras yoluyla devredilebiliyordu (İnalçık, 2008, s. 75).

Reayanın maddi statüler arasındaki geçiş hakkı nadir olsa da imkânsız olmaması sadece yaşamsal ihtiyaçların karşılanacağı bir sistemde değil de kendini ispatlayabileceği iktisadi veya bilimsel yönden yol kat edebileceği, bu konular üzerinde tercih hakkı olan bir sistem kurulmuştu (İnalçık, 2008: s. 99). Hukuksal olarak kanunlarda sınıfsal konumu tarımsal üretici olarak tanımlanan reayanın askeri sınıfa geçişi nadir olsa da istisnai durumlarda gerçekleşebiliyordu (Pamuk, 2015: s.40).

Toprak yönetiminin devletin önemli ön şartı olan üretim, askeri hizmet ve bağlılık temelinde düşünüldüğü ve vergilendirilmesinin sosyal adalet önceleyerek reayanın iâşesi üzerinden tedbirler alındığı görülmektedir. Devletin, reayanın önemine birçok kaynakta işaret etmekle birlikte reayanın kuruluş ve klasik dönem itibariyle devletin temel yapıtaşı olduğu ısrarla belirtilmiştir. (Berkes, 2018, s. 51-56). Bu konunun bir diğer örneği ise Naima'nın “daire-i adliye”sinde net olarak karşımıza çıkmaktadır (Singer, 2008, s. 14).

Mülk ve devlet asker ve rical iledir

Rical mal ile bulunur

Mal reayadan husule gelir

Reaya adl ile muntazamü'l hal olur.

NAİMA

Daire-i Adliye'de hiyerarşik yapı oldukça dikkat çekici ve önemlidir. Her şeyden önce devletin yönetici sınıfının elde ettiği imtiyazların ve ayrıcalıkların reaya sayesinde elde edildiğinin farkında olduğunu gösterir. İkincisi reayanın bu önemli pozisyonunun korunması için gereken davranış biçiminin adalet ile muamele olduğu üstüne basılarak beyan edilir. Mühimme defterlerinde, sıradan

² Orijinal metni makale sonunda ibraz edilen kararın köyünü terk ederek başka bir yere taşınan reayanın çift bozan vergisiyle diğer mükellefiyetlerinin kalktığına dair Eyüp kadısı tarafından verilen örnek içtihat kapsamında bu yargıya varılmıştır. Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil (H. 1028 - 1030 / M. 1619 - 1620), Cilt: 24, sayfa: 122, Hüküm no: 92, Orijinal metin no: [15a-1]

halkın kubbe vezirlerine arzuhal yapabilecek imkânlarla sahip olduğuna dair veriler görülmektedir. Merkezi gücün halktan veya köylü hanesinden kopuk olduğu düşüncesinin aksine yapılan politikalarda ve sergilenen tutumlarda reyanın öncelendiği ve elde edilen güce istinaden halkın haklarının korunduğu söylenebilir.

Kadı sicillerinde ele alınan davalarda da bu durumun bir hamaset ya da temenni değil bir gerçeklik olduğu ortaya çıkmaktadır. Çağdaş devletlerde dahi vatandaşın herhangi bir sorununu üst mahkemelere taşıma hakkı, anayasal güvencesi yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren elde edilmeye başlanmıştır. Birçok çağdaş ülkede bireylerin üst mahkemeye müracaatının önü kapalıdır. Osmanlı devlet geleneğinde reyanın hakları, iasesi, zorunlu mallara ulaşımı hem dini bir vecibe hem de yasal bir zorunluluk olarak ele alınmış, konunun hâl edilmesi adına politikalar geliştirilmiştir.

Reayaya hizmet anlayışı Osmanlı'da bolluk olarak ele alınmıştır. Reyanın en azından temel gıda ürünlerine ulaşımı için politikalar üretilmiş, denetimler uygulanmıştır. İaşenin ne suretle temin edileceği, güvenliği, varacağı son liman, kime ve nasıl pay edileceği detaylı şekilde açıklanmış ve aksi davranışların kesinlikle affedilmeyeceği uyarılarak tembihlendiği, devlet arşivleri genel müdürlüğü tarafından yayınlanan üç numaralı mühimme defterinin özet ve transkripsiyonun on iki ve on üçüncü sırasında bulunan Dîvân-ı Humâyûn sicillerinde açık şekilde görülmektedir.

[Yev]mü'l-isneyn fi 14 Ramazân sene 966 [20.06.1559]	
<p>12</p> <p><i>Gazze beyine: Şehzade Selim'in validesinin Eyle'de olan evkaflı mahsülünün Rodos'dan gelecek Müslüman gemilerine sattırılması hakkında.</i></p> <p>Yazıldı. Şâm çavuşlarından Ali Çavuş'a virildi.</p> <p>Gazze begine hüküm ki: Oğlum Selim vâlidesi merhûme Sultân'un Eyle'de olan evkâf terekisin Rodos cânibinden varan rencber Müslimân gemilerine virilmesin emr idüp buyurdum ki:</p>	<p>Hükm-i şerifüm vusûl buldukda, müşârün-ileyhânun anda olan evkâf terekisin varan gemilere bey' itdüresin, ol bâbda kimesne mâni' olmaya. Ammâ küffâr-ı hâksâra tereke virilmek memnû'dur. Rodos beginden temessük ile gelenlere viresin, hâricden kimesneye virdürmeyesin ve bu bahâne [ile] evkâf terekesinden gayrı kimesneye emre mugâyir tereke bey' itdürmeyesin.</p>
<p>13</p> <p><i>Rodos beyine: Şehzade Selim'in validesinin Remle'de olan evkaflı mahsülünün Müslüman gemilerine sattırılması hakkında.</i></p> <p>Yazıldı. Kapudan kethudâsı Durak'a virildi. Fî 24 Zî'l-hicce sene 966</p> <p>Rodos begine hüküm ki: Müşârün-ileyhânun Remle'de olan evkâfınun terekisi anda olan rencber gemilerine virilmesin emr idüp ol bâbda Gazze Begi Süleymân Beg'e hükm-i şerif gönderilüp senden temessük ile varan gemilere tereke virilmek emrüm olmuştur. Buyurdum ki:</p>	<p>Hükm-i şerifüm vardukda, anun gibi Rodos'a tereke getürmek için giden gemilere temessük viresin ki varup tereke alalar. Ammâ gönderdüğün gemilere yarar âdemler koyup bile gönderesin ki terekeyi alup küffâra virmek ihtimâli olmayup getürüp anda ehl-i İslâma bey' itdüresin. Bu bahâne ile emre mugâyir deryâya ve küffâr-ı hâksâra tereke virilmekten ziyâde hazer ide[sin]; sonra istimâ' olma, özrün makbûl olmaz.</p>

* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Dîvân-ı Humâyûn Sicilleri Dizisi: I, On İki ve On üç numaralı transkripsiyondan alınmıştır.

Sonuç

Osmanlı devleti iktisadi sistemi merkezinde insan olgusu bulunmaktadır Dini çerçevede ve töre olarak adlandırılan gelenek ve göreneklerde hükümdar ile reaya arasında ki kadim kodlar ile belirlenmiştir. Bir hükümdarın başarısı reayaya olan hizmeti ile ölçülmektedir. Bu hizmet askeri ve siyasi başarılar ile olduğu gibi iktisadi başarılar ile de ölçülür. Çalışmada iktisadi başarının reyanın temel ihtiyaç maddeleri öncelikli olmak üzere talep ettiği mal ve hizmetlere ulaşımı ile ölçüldüğü ileri sürülmüştür. Bolluk, iktisat biliminin ulaşmayı hedeflediği bir olgudur. Osmanlı klasik döneminde reaya üzerinden bolluk arayışı devlet aygıtının iktisadi yetkinliğinin de göstergesidir.

Osmanlı devlet yönetiminde mikro ölçekten makro ölçeye kadar üretim ve tüketim planları yapılmakta olduğu görülmektedir. Merkezi planlamanın on dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren halk için en ideal sistem olduğunu ileri süren tezler bulunmaktadır. Yirminci yüzyılın başından itibaren ise üretimin paylaşımı ilkesi etrafında iktisadi akımlar gelişmiştir. Halkın temel ihtiyaçlarına ulaşımı ve tüketim mallarındaki dağıtım adaleti devlet yönetiminin taşradan merkeze kadar en büyük kaygısıdır. Devlet resmi iktisadi politikasını uygulamak için bir miktar dış ticaret açığını da göze alarak birçok düzenleme yapmaktan çekinmemiştir. Bu yönüyle Osmanlı iktisadi sisteminin çağdaş anlamda sosyal politikalar izlediği anlaşılmaktadır.

EKLER

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ

EK 1: Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil (H. 1028 - 1030 / M. 1619 - 1620),cilt: 24, sayfa: 122, Hüküm no: 92, Orijinal metin no: [15a-1]

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ

EK 2: ,Defter kodu: bab011 | cilt: 53, sayfa: 354 | Hüküm no: 425 | Orjinal metin no: [80a-2] ,Defter adı: Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671)

Kaynakça

- Aktan, C. Coşkun (1988). Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 52, 69-78.
- Berkes, Niyazi (2018). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: İstanbul YKY Yayınevi.
- Eryılmaz, Bilal (1992). *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Faroqhi Suraiya (1978). 16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe). *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi*, Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar.
- Fukuyama, Francis (1992). *The End of History and the Last Man*, New York: The Free Press.
- Genç, Mehmet (2014). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken.
- Gide, C. ve Rist, C. (1949). *A History of Economic Doctrines From The Time of The Physiocrats To The Present Days*, Boston: D.C. Heath and Company.
- Gilpin, Robert (2015). *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*. İstanbul: Kripto Yayınları.
- İnalçık, Halil (2003). *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- İnalçık, Halil (2008). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İslam Ansiklopedisi 32. Cilt, <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/32/C32015734.pdf> (10.12.2020).
- Kadı Sicilleri, www.kadisicilleri.org (10.12.2020).
- Köprülü, Fuad (1986). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Merçil, Erdoğan (2000). *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öz, Mehmet (2007). TDV İslâm Ansiklopedisi Cilt 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/34/C34011303.pdf>, (03.02.2020).
- Pamuk, Şevket (2015). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pedani, Maria Pia (2017). *The Ottoman-Venetian Border (15th-18th Centuries)*, Venezia: Edizioni Ca' Foscari - Digital Publishing. <https://edizionicafoscari.unive.it/media/pdf/books/978-88-6969-138-6/978-88-6969-138-6.pdf> (25.12.2019).
- Rasim, Ahmet (2000). *Osmanlı Tarihi*, Cilt II. İstanbul: Hikmet Neşriyat.
- Roux, Jean-Paul (2007). *Türklerin Tarihi*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Singer, Amy (2008). *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*. (Çev: S. Bulutsuz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (1993). <https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/3%20NOLU%20M%C3%9CH%C4%B0MME.pdf> (10.12.2020).
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (1995). [https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsiviyayinlar/166_numarali_muhasabei_vilayeti_anadolu_defteri_937_1530\(t%C4%B1pk%C4%B1bas%C4%B1m\).pdf](https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsiviyayinlar/166_numarali_muhasabei_vilayeti_anadolu_defteri_937_1530(t%C4%B1pk%C4%B1bas%C4%B1m).pdf) (21.03.2020).

TDV İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, www.islamansiklopedisi.org.tr (10.12.2020).

Toynbee, Arnold (1978). *Tarih Bilinci*. İstanbul: Bateş Yayınları.

Extended Abstract

Background

The mercantilist period is from the second half of the fifteenth century to the second half of the eighteenth century. This period had also comprised the interaction with the Ottoman Empire and mercantilism doctrine. The year 1699 is an important date for the Ottoman Empire when the Karlowitz Treaty was signed. It is a date of significant changes in social life and state function as well. The Ottoman Empire did not require commercial capitalism to dominate the political geography where it was dominated during that period. Ottomans did not find it moral to carry out any mercantilist policy because of its social moral values and traditionals.

Research Purpose

The main purpose of the research is explaining the Ottomans economic model on the central administration based on raia perspective.

Methodology

Economic practices and commercial decisions, on the basis of cultural heritage, were aimed at the welfare of the citizens living on the Ottoman Empire territories. Considering the environmental developments and global conditions, the central government had prioritized social welfare rather than economic profit. The relationship between economic conditions and traditional practices have been evaluated in a political economy perspective.

Findings

When Ottoman archives such as sultan's decrees and historiographers are examined, it is seen that the central authority cares about the welfare of the people. The human phenomenon is at the center of the economic system of the Ottoman state. The success of a ruler is measured by his service to the raia. This service is measured by economic success as well as a military and political success. In the study, it has been suggested that economic success is measured by the access of the citizen to the goods and services they priority demand items.

Conclusion

Access to the basic needs of the people and distribution justice in consumption goods are the biggest concerns of the state administration from the provinces to the center. The central authority does not hesitate to make it in many regulations, including risking some foreign trade deficit, in order to implement its official economic policy.